Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. २३१/घ

Title राक्षसकाव्यव्याख्या काशिका

Author बालकृष्णः पायगुण्डः

Extent १५ पत्र Age

Subject काव्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

राक्षसकाव्यस्य व्याख्या काशिका

~~राक्षसकाव्य~~

~~[illegible]~~ २३१

पत्र० ८-९ यावत् न्यूनानि वर्तन्ते

९५ पत्राणि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रा.द. १

श्रीगणेशाय नमः । गोत्रेण जगति जानिमीक्षणं श्रोत्रबद्ध कवत्सं वपं विभुं । तेन मामपि विबुधेन सेवितं भक्त्या कामपरिपू
रण क्षमं ॥१॥ प्रत्यूहवृन्दतमसो मार्तण्डं तं नमाम्यहं । यस्यांगेन जनुर्मीतादन्तिहस्तानलं स्तुवं ॥२॥ राक्षसात्व्यस्य काव्यस्य
दुर्ग्रहस्य मनोहरा । क्रियते बालकौशलेन पायगुडेन काशिका ॥३॥ इत्यन्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया । नाम्
लं लिख्यते किंचिन्नानवेक्षितमुच्यते ॥४॥ ननु ग्रन्थारम्भे ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये इत्यादि शिष्टाचारप्राप्तमंगलस्यानि

श्रीगणेशाय नमः । कश्चिद्दूरं बहुवनं विचरन्नवयस्यो वयस्यां वनार्द्रवदनां वनितां वनार्द्रां ॥ तर्वर्य
रिवदमुदीस्य समुत्थितं स्वनागामिकां मदकलः स कलां बभाषे ॥

विघ्नपरिसमाप्त्यर्थत्वेनावश्यकर्तव्यतादाशीर्नतिवस्तुनिर्देशात्मकं मंगलं विधातव्यं अत्र तत्र
तृतीयं मंगलमाचरति । कश्चिदिति । मदकलः मदेन उन्मादेन कलः व्याप्तः मदव्याप्त इत्यर्थः । यद्वा मदेन
उन्मादेन कलः विभ्रमः मदविभ्रमः । यद्वा मदेन हर्षेण कलविभ्रमः हर्षविभ्रमः यद्वा मदेन उन्मादेन ह
र्षेण वा कलो मंद्रस्वरो यस्य सः कलो मंद्रस्तु गंभीरे इत्यमरः मंद्रस्वरः गंभीरस्वर इति वार्थः यद्वा मदैर्नाम

राद राम १

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नाकलास्वरूपं यस्य सः। बहुतरं वनं उदकं यस्मिन् तत्। पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनमित्यमरः।
वनं काननं। गहनं काननं वनमिति अमरः। यां चायां च जले हृदे सं भक्तौ विपिने वनमिति कोशः। समर
हे च जले रण्ये वनमाहुर्मनीषिणः इति पादवः। विचरन् भ्रमन्। वयसि तारुण्ये। वयः पक्षिणि बा
ल्यादौ वयो यौवनमात्रके इति यादवः। तारुण्यं यौवनं समे इत्यमरः। तिष्ठतीति वयस्थः। सुपिस्थ
इति कः। तरुण इत्यर्थः। वयस्थस्तरुणो युवेत्यमरः। कश्चित् अनिर्दिष्टनामा ना पुरुषः मनुष्यो मानुषो
मर्त्यो मनुजो मानवो नरः। ना पुमान् पुरुषो नो धो धवस्या तत्पतिर्धव इत्यमरः। खे आकाशे। नभोऽन्तरि
क्षं गगनमनंतं सुरवर्त्म खं। वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी इत्यमरः। इंद्रिये गगने च खमिति
विश्वः। समुत्थितं समुत्पन्नं। स्थितमित्यर्थः। तरवो वृक्षाः तेषां अरिः वह्निः तस्य अरिः उदकं
तत्प्रददातीति तर्वर्यरिप्रदः मेघः। आतोनुपसर्गे कः इति कः। तं उदीक्ष्य अवलोक्य। वयस्यां अधीनां
प्रियायत्तामिति यावत्। भार्यामिति तु व्याख्यानमसंगतं सकोपमानाभावात्। वनार्द्रवने द्रष्टव्येश्रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कृ.टी. र्णीसरस्तां । यद्वा वनेन पानीयेन आर्द्रीकृतक्लिन्नां क्लिन्नेति यावत् । तां । अथवा वनतीति वनं मित्रं
२ मित्रता संभक्तिरिति यावत् पद्मादित्वान्नल विभुजादित्वात् प्रत्ययौ । आर्द्र गुणयोगात् आर्द्रीकरणे
वर्तां । वनेन आर्द्रीकृतां । यां चायां च जले हृदे संभक्तौ विपिने वनमिति कोशः । वनाश्रवदनां । वदनं का
ननं जलं वा तत् आश्रयकारणं यस्य सः वनाश्रयः मुखांबुसिक्तमिति कोशात् । तद्वत् वदनं यस्याः
सा तां पद्मवदनां तद्वत् रक्तवदनामिति यावत् । यद्वा वनं अश्म ततः आश्रयकारणं स्वरूपं वा यस्य सः
वनाश्मा चन्द्रः तेन तुल्यं मुखं यस्याः सा तां चन्द्रतुल्यगुणः आह्लादजनकवदनां चन्द्रवदनाह्लादजनिका
मिति यावत् । वनितां स्त्रियं । स्त्री नारी वनिता मुग्धा भामिनी भीरुरङ्गनेति नानार्थः । महिलामिति या
वत् । वनिता महिला तथैव तत्समः । यद्वा वनं जलं तद्वत् चर्चिता आचारभक्तिं वं तालन्तेऽरुचि रूपं श्रुतिश्री
तलत्वेन मधुरत्वेन च । तद्वत् सुतां । यद्वा कलासमस्तां यद्वा कलया शिल्पेन सहितां । कलाश्चादेशशि
ल्पयो रिति हेमः । यद्वा संपूर्णकलागुणा यस्यां सा तां पराणुसंधानरूपाम संबन्धभावेण रहितामि राम

२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मित्यर्थः। यद्वा वनिता विशेषणं कलाभिः सह वर्तमाना मित्यर्थः। यद्वालकलेन मंद्रस्वरेणमुक्तां। इमां वस्य
माणं प्रकारां। गां वाचं वाणीं वा चिपशो ऽर्थमोदिविश्रमी जले क्षितौ। स्वर्गमातरि वज्रे सौ सुखेसतले
च गोध्वनिरिति नानार्थः। माहेश्यामपि गो वाणीमिति पादवस्त्रा। वधावे उक्तवान्। भाषते ईहादे
हि कर्मकत्वान्नकर्तरि लिट्। कश्चिदिति कामिलाल्लनामग्रहणं। तथा चोक्तं याज्ञवल्क्येन। शापरो
गाभिभूतस्य वद्धस्याभक्ष्यकर्मणः। पापिनः कोपशीलस्य कीर्तनं पापकारणं। शान्तस्य गुर्वभक्त
स्य बलघ्नोप्यप्यकामिनः। नामसंज्ञान्नवत्त्वं कश्चिदित्येव निर्दिशेत् इति। उक्तं चालंकारसार
स्यांमपिरवउ काव्यमुखं ऊपीत्कश्चिदित्यादिभिः पदैः ---- त्ववश्यंतु नाम कार्यं सुप्तो भवेत्। यथा
कश्चित्कांता ०प्र स्तुतरस्यामित्यादिष्वितिदिक्॥१॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रा. किमुक्तवान तत्राह पश्येति। हे अम्बुद हे अम्बुदमिव दृश्यमानः मातस्तत्संबोधनं हे कमललोचने। अम्बुधन्वंतरे चंद्रेशं
२ रेवकुम्पघतं रथ्यपोदितिहेमः। यथा चंद्रलोचने इत्यर्थः। वियोगीनां चंद्रदर्शनेन यथा कामकल्पज्वराभिव्यक्तिस्त
था तन्नेत्रदर्शनादपीतिभावः। दृष्टदृष्टो दर्शने ऽध्यक्षे इति हेमः। दृष्टदृष्टो वा शृणुने त्रान्वित्यमरश्च। गिरितटेषु।
3. गिरीणां पर्वतानां तटानि कूलानि तेषु। शैलांतिकतीरेषु। शैलांतिकतीरेषु। जाग्रदेहेऽपि गिरिः पर्ज्येष्ठि

पश्याम्बुद गिरितटेषु कुमारमाहुर्न्यम्भदेवराजरिपुशत्रुसमावधूतान्। वैश्वानरादि जरिपुघ्न
शरानपि भ्रतैर्दृष्ट्रा त्रशत्रुभिरुपासितपुष्पशोभान् ॥२॥

रुजिवंदुके। शैलेगिरीयके गीर्वाणवनीति हेमः। दरिभृद अचलः शृंगी पर्वतः सानुमान् गिरिरिति
नानार्थश्च। अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चया इत्यमरश्च। सीमोपकंठं कंठं तीरं च पारं रोधा
वधिस्तटमितिनानार्थकोशः। कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिष्वित्यमरश्च। कुमारतसाकान
कुत्सिता माता जननी यस्य सः कुमारः तात तस्मा मातात्वोधकत्वेन आह्वा नामधेयं तालान् कंदे [illegible] राम २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वानि त्यर्थः कुः पापे चेषदर्थे कुत्सायां च निवारणे इति नानार्थः माता गौर्दुर्गा जननी मही इति कोशः ।स
वित्री जननी माता जनकः सविता प्रिता इति कोशः अ आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम चेति
अमरः कुमात्लकः कदंबं स्यात्कदंबः शिरवरोत्तमः । वृक्षजातिः कदंबः स्यात् कदंबो निर्गुणः पुमानि
ति नानार्थः । पश्य अवलीकयत्वमित्यध्याहार्यं । किंविशिष्टान् । भुवि पृथिव्यां दीव्यंतीति भू
देवाः पचादित्वादच् । ब्राह्मणाः भूर्भूमिवसुधेत्यादिपदादुत्तरसंस्थिताः । नियतं ते द्विजं प्राहु
र्येशब्दा देवाचकाः इति कोशः । तेषां राजा इति भूदेवराजः राजाहः सखिभ्य इति टच् । चंद्र
इत्यर्थः हंसेऽग्नौ गरुडे चंद्रे द्विजराज इति ध्वनिरिति नानार्थः राजानौ चंद्रभूपती इति को
शः । तस्य रिपुर्मेघः आच्छादकत्वात् रिपुरिव रिपुरिति वा तस्य शत्रुः वातः प्रक्षेपकत्वात् नि
वारकत्वादिति यावत् तेनावधूतान् कंपितानित्यर्थः । पुनः किंविशिष्टान् दरकृ आत्रशत्रुमि
तपासितपुष्पशोभानां दृशौ नेत्रे ते एव वक्त्राब्जे कर्णौ येषां ते सर्पाः तेषां शत्रवो मयूरास्तैः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

फ. उपासिता सवितापुष्पाणां शोभा येषां तानित्यर्थः । किं विशिष्टैः वैश्वानरारिजरिपुघ्नशराभिभू-
तैः वैश्वानरोऽग्निः ज्वलनो दहनोऽनलः । वैश्वानरः कृशानुश्चेति कोशः । अग्निर्वैश्वानरो व-
ह्निर्वीतिहोत्रो धनंजय इत्यमरः । तस्यारिः पानीयं निवारकत्वात् तत्र जाता इति जाः सप्त-
४ म्यां जनेर्ड इति ड प्रत्ययः मत्स्या इत्यर्थः । तेषां रिपुः कैवर्तराजः शंबर इति यावत् । कैवर्तेति
च कैवर्त्तः कैवर्तः सलिलेचर इति विश्वः । शंबरो दानवांतरे इति नानार्थः । तं हतवान् मलवि-
भुजादित्वात् कः । गमहने त्युपधालोपः मदन इत्यर्थः । शंबरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यज
इत्यमरः । तस्य शरा बाणाः । शिलीमुखः शरो बाणो मार्गणो रोपणः कथ इति कोशः । तैर-
भिभूताः पराजिता स्तोरित्यर्थः

राम
४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऽपरन्यदप्याह पश्याद्रीति। पश्येत्यत्र हि अब्जं दकत्वमित्यध्याहार्यं। हे कमललोचने त्वमवलोकय किं तदेवाह अ
द्रीत्यादिना। अत्र हि घ्नः अहिं वृत्रासुरं हतवान् तः क्लेति कः गमेति लोपः भुजंगो हि समाख्यातः सिंहिकास्व
नुरप्यहिरिति नानार्थः अहि वृत्रासुरे सर्पे स्वच्छे हो न सम्यदिः इति विश्वः अहिः सर्पो वृत्रे वप्रे स्यादिति हे
मः सर्पः पृदाकु भुजगो भुजंगोहि भुजंगमः इत्यमरः वृत्रासुर इत्यर्थः। अमरगुरुः अमरान्देवान् गोपाय

पश्याद्रिसारसदृशीभिरमूभिरद्रिं गाह्लावय स्यमरगुरुधरणीहिमघ्नः॥ तर्वर्य अब्दः सि
ताभिरसितः शबलः खगाभिर्वीजैः सितैरिव विभाति वनं प्रबुद्धैः॥३॥

तिसः गुपद् रक्षणे इत्यतः क्विपचेति कर्त्तरि क्विप्। इंद्र इत्यर्थः अमरतानि र्जरादेवा इत्यमरः। धरणी पृ
थ्वी वसुधा धरणी क्षोणिरिति नानार्थः। धरा धरित्री धरणी इत्यमरश्च। अमूभिः प्रत्यक्षाभिः अ
द्रिसारसदृशीभिः अद्रीणां पर्वतानां सागरस्तेन सदृश्यस्तुल्याः ताभिः लौहश्यामाभिः अद्रिः
वारिभिः आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलमिति अमरः। आह्लावयति आर्द्रीकरोति।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

असितः कृष्ण इत्यर्थः कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः इत्यमरः। यद्यपि सित भिन्नत्वेनर
५ क्तादीनामपि प्रतीति संभवेपि तत्रैव कोशे तथा रूढिर वर्णं तत्का। अब्दः अपो ददातीत्यब्दः आतोनु
5 पसर्गे इति कः। मेघः अब्दः संवत्सरे मेघे मुस्तके गिरिमिश्र। पीतिहेमः सिताभिः शुक्लाभिः अवदातः
सितो गौरो वलक्षो धवलोर्जुन इत्यमरः खगाभिश्च आकाशेगच्छतीति ते खगाः अंतात्येतेत्सत्र त्ये
नान्यत्रापि दृश्यते इत्यनेन डः। बलाकाः बकपंक्तयो वा ताभिः शबलैः शबलीकृतः चित्रीकृत इत्य
र्थः चित्रं किर्मीर कल्माष शबलैताश्च कर्बुरे इत्यमरः एतादृशः सन्न विभाति शोभते। कैः कमिव प्रबु
द्धैः जाग्रदवस्थां प्राप्तैः पुष्पितैर्विकसितैरिति यावत् नप्तितैः कल्हैः वाजैः वारिस्थानार्णो वाः शब्दः
वार्वारिकं पयोंभोंबुपाथोर्णः सलिलं जलमिति नानार्थः। तत्र जातानि सप्तम्यां जनेर्ड इति डः तैः
कुमुदैरित्यर्थः कृष्णं शबलीकृतमित्यध्याहृत्य पते कृष्णं वनं जलं शबलीकृतं सत् तस्य शोभते इत्य
र्थः इति कान्तापाकर्षपति। अरण्यं च जले वनमिति रुद्रकोशः।५ राम ५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गोष्ठं घृतमिति ॥ हिमघ्नः हिमं हन्तीति हिमघ्नः अहिघ्नवत् । तुषारघ्नः आदित्य इत्यर्थः । हिमं तुषारे शीते च
हिमं शुभ्रे चन्दने पादपे इति हैमः अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तु हिनं हिममित्यमरः । यत् अग्र्यं अग्रे भवं त
त्र भव इत्यधिकारे स्येन यत् प्रत्ययः । पुरःस्थितविनायकमित्यर्थः । गोष्ठं गविभ्रमतीति ष्ठती
न्ति गोष्ठं सुपि स्थ इति कः । पृथिवीस्थमित्यर्थः । स्वर्गे दिशि पशौ रश्मौ वज्रे भूमाविषौ गिरि विनायके

गोष्ठं घृतं सुघृतवाड्भिरद्भिरग्र्यं गोभिः समुद्धरति यः कुधा हिमघ्नः । तत्कृष्णमम्बरगतं
शिशिविनात्मसंस्पविस्पदमानमभिवर्द्धयतीह गोजान् ॥ ४ ॥

जले नेत्रे गोशब्दः परिकीर्तित इति नानार्थः । घृतं नीरमित्यर्थः । घृतं सर्पिषि पानीये इति यादवः । अग्रमिः प्र
त्यक्षाभिः सुघृतवाड्भिः सुष्ठु घृतं पानीयं वहन्तीति क्विप् चेति क्विप् ताभिः गोभिः रश्मिभिः पादो रुचिर्भवि
भास्तेजोविरोचिरति प्रभा इति कोशः । पूर्वोक्तोपि बोध्यः बहुधा बहुप्रकारं संख्याया विधार्थे धा इति
प्रकारे धा प्रत्ययः समुद्धरति । आकर्षयति तत् घृतं गव्यं गोषु रश्मिषु भवं गव्यं तत्र भव इत्यधिकारे स्ये

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

६ 6

नयनत्रयरूपः। रश्मिसमूहं जलमित्यर्थः। अम्बरवासमवस्तुपदं। अम्बरगतं सत्। अम्बरे आकाशः। अम्बरं व्यो-
मवस्त्रयोरिति हैमः। व्योमपुष्करमम्बरमित्यमरः। अम्बरं व्योम्नि वाससीत्यमरः। तत्रगतं प्राप्तं
आकाशस्थं सत्। हे इह भूतले गोजान् गवि भूमौ जाताः गोजाः सप्तम्यां जनेर्ड इति डः। तत्रोदयः
तानभिवर्द्धयति। वृद्धं प्रापयति। किंविशिष्टं। शिखिजालसंस्पं। शिखा विद्यते यस्य सः शिखी
मत्वर्थे व्रीह्यादित्वादिनिः। वह्निरित्यर्थः। वह्निः शिखी शिखी • विज्ञो मयूरोपि शिखीरितद् इति धर-
णिः। तत्सखोग्निः शिखी वह्निः पावकश्चाशुशुक्षणिरिति नानार्थश्च। तत्र जातजः सप्तम्यां जनेर्ड
इति डः। धूम इत्यर्थः। सः आत्मा स्वरूपं कारणं वा यस्य सः मेघः। धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनि-
पातो मेघ इत्यभियुक्तोक्तेः। तत्र संतिष्ठतीति संस्थः सुपि स्थ इति कः। आतश्चोपसर्गे इति वा पु-
नः। किंविशिष्टं। विस्यन्दमानं प्रस्तूयमाणं प्रस्रवत्। इति हे कमललोचने त्वं पश्येति कान्तायां क-
थयति॥ ४॥

राम
६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ततः आत्मा शरीरं कादम्बं वा यस्य सः घनजालात्मा चंद्रः शशी रोदमपनोत्यतेः तेन तुल्यं वक्रं मृदुत्वं यस्याः सा चंद्रवदने त्वमसि ॥ ४

अम्बुदिति अम्बु जले बुरोहती त्यम्बुदं कमलं रूहबीजजन्मनि प्रादुर्भावे चक्किद्वित्यप्रत्ययः तस्य पलाशं पत्रं ला

शोरा यस्य सः स्यात् ततः पलाशं छदनं मतं इति नाम्नः पलाशं छदने स्मृतमिति हैम अस्य पत्रं लाशं छदनं दलं

पर्णं छदः पुमानित्यमरः । तस्य तेन वा निभि सदृशे सदृशो नेत्रे यस्याः सा निभं स्यात् तत्सदृशो व्याजे इति हैमः

घनजालवक्रा घनान्मेघात् जातं घनजं अस्त्रे पि दृश्यते इति डः वनमित्यर्थः । वार्चस्वरा वारि घरतीति

अम्बुदपलाशनिभदृग्घनजालवक्राचार्वस्वरे मनिमग्नाजेगदोः समीरः ॥ श्री ऋद्धजयसम

वत्तुल्यविभाहृदासौ ज्ञासंगतालप्रमुदितालप्रतमीप्सवादे ॥ ५ ॥

वाचो हंसः समम्बां जनेदृत्यग्रिमस्यैनम् विशद्भुत्यं वकंमुत्वं यस्याः साचंद्रवदने त्वमसि । दसर्वोपाधि

व्यभिचारार्थ केन परिखे त्यादिफलकेनान्येष्वपि दृश्यते इत्यनेन डः । तस्य स्वरः इव स्वरो यस्याः सा उष्ट्रमु

खवत्समासः इमनिमग्ना इमोहस्तीदंती स्तंबेरमः कुंभी द्विरदो मममतंगमइति कोशाः इभः कुं स्तंबेरमः

पद्मी विल्यमरः आनेनति मंसदृशं गच्छतिसा । अंनात्यंतेतिसूत्रस्येन अन्यत्रापि दृश्यते इति वा ... तिविक्रम

डः अयमर्थस्तेन तुल्यं गमनं यस्येति तत्वित्यमितिस्थपद्मेव वैयाकरणोगजदोः समीरः गजस्यहस्तिनः दोः दो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१६ १०

7 To 10

षावुभौ करे इति शाश्वतः दोर्दोषा च भुजो बाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथेति कोशात् । तेन गजदोषा शुण्डादण्डेन
समोऽङ्करूपस्याः सा । शौरिध्वजप्रसवतुल्यविषा कृता । सीरोऽहलं तदस्यास्तीति सीरी अतः २ ॥ निष्कावि
तानिः बलभद्रः संकर्षणः सीरपाणिरित्यमरः । तस्य ध्वजस्तालवृक्षः ध्वजं पताका केतु ॒ अस्य चिन्हं
तदै[illegible]जयंत्यपि । ततस्तं तौ सम्बाधादिशं भोर्विघ्नकरः स्मर इति नानार्थः ध्वजः पूर्वदिङ्गृहे । अत्रान्नवि
न्नेपताकायां खट्वांगे शौण्डिके पिशे इति हैमः । तस्य प्रसवानि फलानि प्रसवः पुष्पफलयोरपत्ये गर्भमोचने
इति हैमः तत्तुल्यो विषं पानीयं । विषं पानीयमित्युक्ते विषमन्त्रकरोरस इति नानार्थः गरले च जले विष
मिति विश्वश्च अत्र च विषं जलोक्तेति हैमश्च तस्य आकेव आहुस्तारं पय इत्यादि यस्य तद्विषाहूं तद
तः तौ विषाहूयौ सत्तानावित्यर्थः आतोनुपसर्गे कः इति कः यस्याः सा । तथोक्ता । तालफलवसीमसत्तानी
त्यर्थः नापुरुषेण नापुमान्पुरुष इति नानार्थः । संगतामिलितासंबद्धेति यावत् । असौ स्त्री प्रमुदिता प्र
हृष्टा किं कृत्वा वादप्रसमीक्ष्य वाः जलं ददातीति वादो मेघः आतोनुपसर्गे क इति कः । तं अवलोक्य इत्वा इति
हे कमललोचने त्वं पश्यपति कांताया कथयति ॥ ५ ॥

राम १

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सर्पिस्यांशवः किरणास्तन्नाम ऐरवनामयासां ता गावत्तासांपतिर्गोपतिः मन इत्ति ङी प्रतिषेधः एवमग्रेऽपि पुंवद्भावइस्तुति
स्तुचिंत्या अप्राप्तेः उन्नतं इद्धं गर्वं च यथा स्यात्तथा गच्छतीति तथा उन्नतशिरा: सगर्वश्च गच्छतीति यावत् । वाचः ना
मवन्नाम यासां गवां ताभिः परिवृतः समंताद्वेष्टितः ~~...~~ गोनादित्वेइति नामार्थः प्रसिद्धः तद्वि
शेषणमाह । विषयेति विषं जलं तन्नाम वन्नाम यस्य क्षीरस्य तद्ददतिताभिः क्षीरदाभिः प्रमुदितः प्रहृष्टः उक्षां

सर्पिःसुनामपतिरुन्नत इद्धगामी वाङ्नामभिः परिवृतो विषनामदाभिः ॥ उक्षा वरः प्रमुदितः प्रति
नानदीति गर्जंतमीक्षणहितोच्चयतुल्यरूपं ॥ ६ ॥

वलीवर्दानां वरः श्रेष्ठो वृषभः उक्षा वर इति पाठे भिन्नं पदं गर्जंतं ईक्षणेभ्यो नेत्रेभ्यो हितमंजनं तस्योच्चयो
यस्मिन्यस्य वा सत् अंजनपर्वतस्तत्तुल्यं रूपं यस्य तं मेघं अमिलस्य प्रतिस्पर्धया ऽतिशयेन नदीति त्वंपश्ये
ति भावः उक्षा जलधरे वृषे । वरः प्रसादे देवानां श्रेष्ठे च दुहितुः पतौ अचलशैलशिलोच्चया इति कोशः ।६।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

११ हे वनरुहाक्षि वनं जलं हे कमलनयने एनं गाव पयोदमेति यः कथितानुकथनसंवादेनादेशः एतेन तदभावा
देतमिति युक्तमित्यपास्तं प्रत्यक्षनिर्देशोयं गाव पयोदाः क्षीरदा महीतलगतः अस्य स्तासां पतिर्वृषभः प्रति
स्पर्द्धया गर्जतीवेति त्वं पश्येति संबंधः किं कृत्वा शिरोरुहाभ्यां शृंगाभ्यामवनीपृष्ठं भित्वा विदार्य अस्य

एनं पयोदपतिरुन्नमितं पयोदं रवस्थं महीतलगतं प्रतिगर्जतीव ॥ भित्वावनिं वनरुहाक्षि
शिरोरुहाभ्यां संप्रस्फितोऽमृतधरैरभिषिच्यमानः ॥ ७ ॥

मध्यमत्रिन्यायेनान्वयः किं च तथाकृत्वा अस्य मृतमुदकं तद्धरैर्मेघैरभिषिच्यमानः संप्रस्फितः सम्यक् प्र
स्फितः प्रस्थाने प्रवृत्त इति प्राग्वत् पयो जलं दुग्धं च रवमिंद्रियमाकाशं च पयः कीलालममृतमिति
अप्रत्यक्षस्वरूपार्थे तलशब्दः अध स्वरूपयोरस्त्री तलः स्यादभिधेयलिङ्गमिति विश्वः ॥ ७ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्रोतसि जातं स्रोतोजं कमलं रेतोजमिति पाठे रेतसि जातं रेतोजं सुवर्णं विज्ञातं ज्ञातं विज्ञातजं रुधिरं विलकृत
जमिति पाठेप्येवं न्यधतोऽनेन त्वस्य क्लिवंतविदिति कृतं स्नातं तज्जां भूधराः पर्वतास्तेषां धातवो गैरिकादि
यः हे पयोजदल दृक् हे कमलदलनयने स्रोतोजं च विज्ञातजं च भूधरधातवश्च तेषां रूपमिव रूपं येषां ईदृ
शाः स्वस्याः ग्राकाशस्याः शुचिशुक्रमासा इति पाठे कपार्दिवादिः ज्येष्ठाषाढमासयोर्नभस्यनभसो

स्रोतोजविज्ञातजभूधरधातुरूपाः स्वस्याः पयः प्रभवदृक् शुचिशुक्रमासाः॥ मासो नभस्यनभ
सौ रतिसंपतंतस्तावृंविषं विषधाराः परिनिर्वपंति॥ ८॥

भाद्रपदश्रावणयोर्मासो मासयोः श्राति संपतंतः प्रतिरुपे नपतंतः प्रतिसंस्पर्दं तइतिपाठेप्येवं प्रति
संपतितुंतः विषं जलं तद्गुणमेघास्तावृत्मत्वं तमसहं विषं जलं प्रति निर्वपंति प्रतिक्षिपंतीति संपत्ये
तिसंबंधः धातुगैरिकमसिक्षच ज्येष्ठशुक्रः शुचिराषाढमित्यमरः नभाः श्रावणिकश्च नभस्यस्तु नभ
स्यः प्रौष्ठपदभाद्रेति च शुचिशुक्रमासौ इति पुस्तकेषुः पाठः ध्वंतमात्स्वर्वनिपातः नभस्यनभस्तो इति तुचिं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१२ खस्य योनिः कारणं जलं काष्ठं वा स्वस्मादेस्तां भक्षयते सः वडवानलोऽन्यो वा वह्निस्तस्य ध्वजो धूम
स्ततः संभव उत्पत्तिर्येषां तेषां मेघानां भक्षोद्भवेति पाठे ध्येवं निनादं गर्जनशब्दं श्रुत्वा गिरिग
ह्वरस्थः गिरिकंदरासु स्थितः सन्त्रे तमोरश्चंद्रस्तस्य विंबस्य प्रतिविंबं प्रतिवेषं प्रतिच्छंदकं वि
भर्तीत्यादिशः पवनमश्नाति पवनाशः सर्पस्तं नाशयति भक्षयतीति पवनाशनाशो मयूरः पक्ष

खयोनिभक्षध्वजसंभवानां श्रुत्वा निनादं गिरिगह्वरस्थः॥ तमोरिविंबप्रतिविंबधारी विरौ
ति कांते पवनाशनाशः॥ ९॥

पवनो वायुरशनं भोजनं यस्य तं सर्वं भक्षयति सः एतेनान्यपायाख्यानमपास्तं स्रारौतिशब्दं क
रोतीति हे कांते त्वं पश्येति संबंधः विरौतीति युक्तः पाठः स्वमात्मनि योनिरुत्पादने स्थितो तमोर
श्चंद्रसूर्ययोः शब्दे निनादेत्यपरः॥ ९॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अस्याविति प्रत्यस्तनिर्देशः । अविभ्रमोतिष्ठतीति सः भस्मः कुंकुमं देसरं तद्वद्वपुर्यस्य सः आरक्तः स
ताय अस्याः अग्र इत्यश्रपर्वताः देस्याश्व भुजंगोत्तमाश्च फणीश्वरास्तेषां शत्रुरिंद्रस्तं गोपायतिर
क्षतिसर्वं द्वं गोपः प्रतिराजते शोभते तथा अहिहानर्पर्हाहिमं हं तातिहि महाग्निस्तस्याहुयानं

गोशृंग कुंकुमवपुः प्रतिराजते सौत्रस्याद्रिदैत्यभुजंगोत्तमशात्रुगोपः । उद्वीध्राभमभ्रचिरो
त्थितमध्वरं स्विदृष्ट्वाहिहाप्रमुदितोहिमहाकृयानः ।१०।

कृ

नामयस्यसः । क्षिरश्रीमयूरः । उद्वीध्रः पर्वतस्तद्वदाभायस्यतं श्याममत्युन्नतं अभ्रचिरो
त्थितं इदानीमेवोत्थितं अध्वरं जलधरं मेघं स्विश्राकाशे दृष्ट्वा प्रमुदितहर्षित एवं वृत्तीडातिइति
प्रागवत् क्षिशिखिनस्तु बुधैः कौतामयूर व्रालला न्वयः वाजिवाहार्विगंधर्वविहयसैंधवसप्तमहस्यमरः ।११।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१३ 13 असौ कृष्णो नीलः अध्वरो मेघः जलमजस्रं प्रसृतं क्षरति वर्षति च किं चान्या विमोमे घोरणीवर्तिमा
नो हस्तिराजा विवमिषः स्पर्द्धमानो च सम्मुखयेतुः सभावनेवेलक्षण्येवाद्विरजागजास्तेषां वृंदं
समूहस्तन्निभास्तास्तद्दृशाः क्षरंतो वर्षंतो न्ये ऽपरे ऽमी मेघाः अमरा अद्देवाः सिद्धा अविद्या

कृष्णोध्वरः क्षरति तोयमजस्रमन्या विमोरणगता विवचे मराजौ ॥ अन्ये त्वमी
द्विरदवृंदनिभाः क्षरंतः प्रच्छादयंत्यमरसिद्धविमानमार्गं ॥ ११ ॥

धरादयस्तेषां विमानं यानविशेषस्तस्य मार्गं मा आकाशं प्रच्छादयंति विमानो स्त्री देवयाने इति या
दवः सिद्धा गंधर्वजातय इति च ॥ ११ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

खे आकाशे गच्छंतीति खगाः क्षितिधराः पर्वतास्तेषामागमनमाकृतिस्तद्वत्प्रकाशो येषां तद्वन्नीलाः य
द्वा येषामागमने न क्षितिधराणां प्रकाशस्तादृशा नेमिस्वनश्चक्रधारा इभस्य हस्ती रासभस्य गर्दभः
तुरंगमश्चाश्वस्तेषां तुल्यो घोषो ध्वनिर्येषां ते वात्यावीरितास्तत्प्रेरितास्तेन निक्षिप्ताः खमाकाश

वार्दाः खगाः क्षितिधरागमनप्रकाशा नेमीभरासभतुरंगमतुल्यघोषाः। वात्यावीरिताः ख
मततपवनं स्फुरंतो वाभिः क्षितिं घृतधराः परिनिर्वपंति॥१२॥

मवततपव्याप्य वनं जलं स्फुरंतो वर्षंतो घृतं जलं बिभ्रतीति घृतधराः वा दामेघाः वार्ददतीति तथा
वाभिर्जलैः क्षितिं पृथ्वीं परिनिर्वपंति निर्वृतिं नयंतीत्यर्थः॥ आपस्त्रीभूम्नि वार्वारि इत्यमरः॥ गं
धर्वे च खगः प्रोक्तो रवौ मेघे च पक्षिणीति शब्दार्णवः॥ क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिरित्यमरः॥१२॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१४ 14 एवमिति प्रत्यक्षनिर्देशः भुजंगमाः सर्पास्तेषामरिः शत्रुर्मयूरः अंघ्रिपा वृक्षाः पादपा इत्यत्वात् ते तेः श
नं भोजनं यस्य स अग्निस्तस्य रिपुः पानीयं तं हंतीति रिपुघ्नः सूर्यस्तस्य सूनुः कर्णस्तस्य रिपुरर्जु
नस्तेन समाना अश्वा यस्य नाम यस्य सोऽर्जुनवृक्षस्तमारुह्येति यस्य स्वनैः शब्दैः प्रमुदितस्य प्रहृष्ट
स्य मम माघास्मिन्नहनि अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी तालध्वजो बलभद्रस्तस्यावर

एवांघ्रिपाशनारिपुघ्नसुतारिसाह्वमारुह्य तिष्ठति सुगात्रि भुजंगमारिः॥ यस्य स्वनैः प्रमु
दितस्य मम माघ वाले तालध्वजावरजस्तनुशराः पतंति ॥१३॥

जश्रीकृष्णस्तस्य सूनुर्मदनः प्रद्युम्नस्तस्य शरा वाणाः पतंति तमर्वाक् कपयंती तिहेमुग्धे सु
गात्रि शोभनं गात्रं यस्याः सुगात्री तस्याः संबोधने बाले प्रिये षोडशवार्षिक त्वं पश्येति। बाला षोड
शहायनीति लब्धजो हलीति वैजयंती शरो जलेबकांडे वेति। अत्र सुगात्रीति चिंत्यं पिप्पल्यादि त्वं वा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्थलगतः कीटः सुउस्त्रामाता च प्रं जिली त्वमदः उस्त्रा गाव स्तासां विषं गोमयमत्ति भक्ष्यति उस्त्रामयमितिपाठांतरं
तच्चैव वाजी वारिचरः वार्भ्योऽवतीर्यो त्तिष्ठाद तितत एष इतिप्रत्यक्षनिर्देशः हरिर्वानरस्तद्वत् दृश्यो यस्य स च पल
नेत्रः वा जा जले जातः द्विजः कच्छपः वार्भ्यो जलेभ्यः अवतीर्य दशार्धभूतः पंचभिः कच्छपैर्भूतः परिवृतः स व्रज
रति बहुत्वा ह्रहु वचनं वार्भ्य इति तथा वातापानैः सर्पः स्वशयनो विलशयनः स्थलस्य स्थलं स्मरति ध्यायति अ

उस्त्राविषं स्थलगतो त्ति तच्चैव वार्भ्यो वाजी द्विजो हरिरजेष दशार्धभूतः।। वातापानः स्वशयनः स्मरति
स्थलस्य च सुः अवावनभयान्सुरशत्रुनामा।। १४।।

धीगर्भेति षष्ठी स्वं विलं स्थली अस्मीति पाठांतरं सुरादेवास्ते षां शत्रुः कालनेमिस्तन्नामकः असुः अवाः सर्पवि
शेषः वनं जलं तस्माद्भयं स्मरतीत्यर्थः उस्त्राविषं गोमयं च वाजी मत्स्यजातीयः स्यात् हरिः सिंहे च विलो
च घोटके मर्कटे पिशाचे वाजी विप्र रदनाद्विजा इति नानार्थः।। १५।।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पक्षीपसवान् अश्वमेधे यज्ञस्तस्य तुरगोश्व■ तत्तत्सदृशः तदेवाहाह्वेति अश्वो नीलपीतश्वेतरक्तकपि
१५ लपिंगलकडारकर्बुराख्या वर्णा यस्य सः अहिघ्नो मयूरन बहुवर्णोतीति वार्द्दमेघं समाह्वयते हिः पादरर
15 लोतम्मा मेकोमंडूकस्तत्पाते नप्रकारेण एवेत्सवधारणो त्वकायः विलशायः सर्पस्तेनास्तमा वेद्यावाणी

यस्याश्वमेधे तुरगप्रवृत्तिर्मोऽश्ववर्णो वार्द्देन वह्निरिति समाहूयते ह्यहिघ्नः॥ मेकस्तथैव स्वश
याशनवेधवाणिः शार्ङ्गं करोत्यनिमिष्टं तं विषराशिमग्नः॥१५॥

यस्य तादृशः सन् अश्वसनापानवेधेतिपाठांतरं। विषं जलं तस्य राशिर्निधिर्यस्तत्र मग्नः स्थितः सन्निति
भवतां आत्मानं शार्ङ्गं करोतीत्यर्थः। स्वशायाशनवेधेत्युचितः पाठः। वनापानवेधेति वा स्वशायो वा पुर
त्सनपंतिरं अश्वसनेतिपाठे तु दंदशो भुजंगो दोषः। विषं गरलमित्युक्तं विषं च जलमुच्यते॥ १५॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अंगनया समेतो युक्तः। नायुरूपः विच्छिरः पक्षिगणस्तेषां वनं विच्छिरावणं कोटरेति दीर्घः वनं पुरंगेति णत्वं।
कुमारस्समानाश्चा स्यो यस्य तादृशं तन्नामकं कदंबवनं तदुपेत्य गत्वा अक्रीडते किंभूतो नाम मधुकलः म
धुनामपेयेन विराजमानः तु वैलक्षण्ये अन्योपश्येयं नाममणिवरइंद्रनीलस्तेन तुल्या आभा यस्य तादृशं इ

ण नाविच्छुरावणमुपेत्य कुमारस्साकं क्रीडते मधुकलोऽंगनया समेतः। अन्यास्त्वयं मणिवराभ
मुपेत्य गोजं नाम मया सह पयः पतिजां वृणीते॥१६॥

गोशाद्गले गोः पृथ्वी तस्या जातं समुद्रं तत्स्थलविशेषं उपेत्य गत्वा रमयतीति रामा स्त्री तया सह पयः पतिः
समुद्रस्तत्र जातां लक्ष्मीं वृणीते संभुनक्ति। यद्वा पयसां पतिर्वरुणस्तस्मिन् जाता वारुणीं तां मदिरां वृणीते
भुनक्ति स्वस्वं भक्तौ। संभोगे गोत्रगम्यः कुत्सिता अंगं वा माता पश्येति कदंबइति च्युतपत्ति छलेन कुमारस्तुतं॥१६॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१६ महत्क्षतजं रुधिरं तस्य वर्णस्तस्य निभेव निभा आभा यस्य तत् सूक्ष्मं वस्त्रं विभ्रद्दधानः अत्र सूनि एतानि सरो
रोरुहाणि कमलानि भिनत्ति उद्भिनत्तीति यः पादद्वये च किंच तेषु जातं तत्कुं तेन रजसा पिञ्जरे अरुणा
16 वनितां स्त्रियं च यस्यो मुखात् अभ्युद्गच्छति मुद्गच्छति अत्र च कि रति अपि विक्षिपति च। अत्र भिषिच्यमानः

न सूक्ष्मं महत्क्षतजवर्णनिभं दधानो विभ्रन्नखानि सरोरुहाणि। तज्जेन चापि रजसा व
नितां वयःस्थां प्रभ्युद्गच्छति मदेर भिषिच्यमानः॥१७॥

कपावनितया क्रीडारसेन पानीयेनार्थवशाद्विभक्तिविपरिणामः रत्यम्लतदेरभीति पाठेन
काचिदनुपपत्तिमेयेरिति तदर्थः वासः सूक्ष्मं प्रसूनं च पुष्पेद्दति कोशः शोणितं घुसृणं रक्तं रुधिरं
क्षतजं च मदितिशाश्वतार्णवः पं भुर्नानिद्व्योरजः वनिता कामलोचना वयस्योद्गनिचतुरेद्दति कोशाः॥१७॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अब्दः एतत्पंके कर्दमे निमग्नं यदभिनववृंदं हस्तिसमूहं कर्दमे सवारिजलेन सह वर्तमाने गर्जत् तिमिरयोगं तस्यास्तेषां रूपयो वासो गृहं जलं तदस्तीति तिमिरस्य पयदा मेघास्तेषां वृंदं समूहः वा बभाति शोभते। पद्मा मत्ताः दिश्या धर्मार्तावा यो त्मा चं द्रस्तस्य तापशांतेन चित्राविचित्रा तनुर्यस्य सः पाठांतरे वारो जातं वार्जं मन्नं वा जीवात्मा येषां ते वाजो मोनोमत्नुष्मास्तेषां नश्यंते मर्त्यस्य सर्वर्ण कपोतः नटरूपं जीवात्मान त्वात् तेन विचित्रा तनुर्यस्य स तत्पर्दः योषिता मयूरयो

पंके निमग्नाभिनववृंदमब्दः सवारिगर्जस्तिमिरस्य पद्मवृंदमिवा बभाति ॥ वार्योत्म तापशांतचित्रतनु
सुवर्णियोषिद्धृतः समदनः प्रतिरोरवीति ॥ १८॥

वृतो वेष्टितः सहितः समदनः कामाविष्टः सुपर्णी शोभनानि पर्णानि पत्राणि यस्य सुवर्णीति पाठे शोभनो वर्णो यस्य सः नीलरूपवदिति प्रयोगः मयूरः प्रतिरोरवीति अत्यंतं रौति तौ तत्पर्दः। रूपयोनाशानिवासयोः तिमिरस्य विशेषः स्यात् स्त्रियां मर्तिस्तनुस्तनूरिति ॥ १८॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१७ विस्फारिताम्बररवेण विसर्पितजलदनादेन संत्रासितश्चालितः स्वादितो वारिदं सुः दंतुमिकुस्तत्कामः का
मुकरूपोयं हरिर्वानरः अनोकहनिष्कुटस्थः शाल [illegible] तरुकोटरस्थः संलीयते तडितं विद्युतं अभिवीक्ष्य
17 दृष्ट्वा विस्वः उद्विग्नः स्वान्तं विलासिलं महत्तरमतिमहत् अस्तौ प्रत्यक्षः समनुप्रविष्टो दूरं प्रविष्टः स्व

विस्फारिताम्बररवेण निरंतरेण संत्रासितो हरिरनोकहनिष्कुटस्थः। संलीयते तडितमभिवीक्ष्य विग्नः स्वान्तं महत्तरमसौ समनुप्रविष्टः॥१९॥

र्थः विस्फारितांबरेति पाठे विस्फारितः प्रकटीकृतोंबरे आकाशे रवो येनेति अतुलतया जलदउच्यते। व्योमपुष्करमंबरं। हरिर्वाजी हरिः कपिः अनोकहः कुटः शालः पलाशी द्रुमागमाः इत्यमरः निष्कुहः कोटरः समाविति शाश्वतार्णवः॥ १९॥

राम
१७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एतावद्वचोक्ते एतत्पारिमाल्यमस्य स्वं ऽकाश्यस्य तदिति वाऽज्ञमवचः प्रकृष्टं वचनं शोभनं मनो यस्य स सुम
नाः प्राज्ञः सऽङ्कान् अभिधाय समुक्तेति पाठांतरं दिनं दिवसमत्यंतसंयोगे द्वितीया अभिव्याप्य प्रियया त
या भार्यया सह सार्द्धं रंत्वा क्रीडित्वा हिः पादपूरणे अवधारणे वा नदीनः अदीनः प्रहृष्टः सन् अदीनवाह
भिः अदीनं यथा तथा वहंतीति अदीनवाहस्तैः अश्वैः तुरिभिः नतुद्भिर्वलीवर्दैर्युक्तं यानं रथमारुह्य संप्रस्थितोऽ

एतावद्गुणमवचः सुमनाः सऽङ्कां रंत्वा दिनं सह तया प्रियया ह्यदीनः। सुतैश्चतुर्भिरनडुद्भिरदीनवा
ह्निरारुह्य यानमथ स्वपुरं प्रययौ स्वगेहं॥१०॥ इति रामायणकाव्यं समाप्तं॥

यानंतरं स्वगेहं स्वमंदिरं संप्रययौ गतवान्। पाठांतरे प्रहृष्टः संप्रस्थितः सन् रूढ्विरयात तया देव्या सह स्व
नगरं प्रति प्रययौ। किंभूतं स्वगेहं स्वस्य गृहं यत्र तत्र यथा स्वं च गेहं चेतस्तोषत्रेत्यर्थः स्वं धनं कीदृशः सः
चारुवेषः यथा कश्चिदपि विहारस्थलीमागत्य वर्णयित्वा तया स्वकीयया देव्या मनोहरया समं स्वगेहं प्र
ययौ वनभ्रमकश्रान्तया प्रियया सार्द्धं स्वनगरं प्रस्थितः इत्यन्वयः अत्र कल्पवेषोपेयं पद्यं॥१०॥ इति पायगुंडोपा
ख्यबालकृष्णविरचितं रामायणकाव्यव्याख्यानं समाप्तं॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

काव्यराज्ञ[illegible]

३॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri